

DEN LÄGRE OCH DEN HÖGRE SKOLANS LIVSRUM.

Av lektor HENRIK ELMGREN, Kristianstad

MEDVETET eller omedvetet betraktas nog skolan, både den högre och lägre, som ett slags verkstad, där medborgarna skola utbildas till tjänst för de tankar och ideal, som de styrande önska se förverkligade i samhället. Vill man bygga upp ett bestående verk, måste man försäkra sig om deras medverkan, vilka framtiden tillhöra, d. v. s. barnen och det uppväxande släktet. Kan man redan hos dem inplanta och ge livsbetingelser åt de idéer, den anda och den samhällssyn, som man önskar skall bära upp den kommande utvecklingen, har man redan till hälften vunnit slaget. Lyckas man ge de ungas vilja och karaktär en bestämd inriktning, kan man också i viss mån förutse utvecklingen. Tilltron till fostrans och pedagogikens möjligheter att bestämma över människosläktets framtida öden är djupt rotad i den mänskliga naturen. Det se vi belägg på särskilt i revolutions- och omstörtningstider. Då bli alltid de pedagogiska frågorna högaaktuella. Det nya värdefulla, som man trots sig ha upptäckt, är man angelägen om att genast nedmylla i de unga sinnena för att det skall växa och bära mångfaldig frukt i sinom tid.

Henrik Ibsen lär ha påstått, att en sanning icke kan påräkna längre livslängd än 20 år. Därefter är den förlegad och måste ersättas med en ny. I vår egen tid torde en »sanning» bli förbrukad på betydligt kortare tid. Och om skolan skulle nödgas följa med i de moderna ideologiernas sprinterlopp, skulle den löpa stor risk att bli överansträngd. All uppfostran och praktiskt taget allt skolarbete måste vara inställt på lång sikt. Även om det går relativt lätt att hos en ung människa inpränta ett visst kunskapsmått, dröjer det dock i allmänhet länge, innan kunskapen fått fäste i hennes känsloliv eller förmår ge impuls åt hennes vilja och handlande. Än längre tid tar det, innan hon får tillfälle att i praktiken omsätta sina kunskaper och färdigheter. Det är därför felaktigt att söka uppfostrans mål i tillfälliga tankar eller

att söka följa andliga modeväxlingar. Pedagogen måste vara på sin vakt gentemot slagord. Tvåra kastningar måste skolan så vitt möjligt undvika och i stället inrikta sig på mera stadigvarande mål och förblivande värden. Men skall den på ett något så när tillfredsställande sätt lyckas lösa de uppgifter, som samhället lagt på den, måste också vissa yttre betingelser uppfyllas. Bl. a. kräver skolan en icke alltför snävt tilltagen tidrymd, under vilken den får ha hand om barnen, om något verkligt resultat skall kunna uppnås.

Det verkar kanske som en paradox, om man påstår, att själva huvudfrågan i den nu aktuella skolfrågan hos oss är folkskolans utgestaltning och icke anknytningsfrågan mellan grundskolan och den högre skolan, icke heller gymnasiets organisation. Skall man däremot döma efter den pågående diskussionen och det arbete, som hittills presterats av den sittande skolutredningen, vore det väl i första hand de senare problemen, som måste lösas på ett tillfredsställande sätt. Men det gäller att icke låta skenet be-
draga.

Under sin 100-åriga tillvaro har den svenska folkskolan utfört ett imponerande arbete, vilket också vunnit allas erkännande. Samhällets krav på ökade kunskaper och ökad bildning har åtföljts av folkskolans krav på ökad skolplikt. I regeln ha också dessa krav blivit tillgodosedda, så att folkskolan vuxit både på bredden och i höjden. Det vore kanske för mycket att påstå, att folkskolan länge och väl varit tidens skötebarn. Men under alla omständigheter måste man konstatera, att de styrande i landet har hållit den under armarna. Det kan också tilläggas, att den har haft mycket energiska och målmedvetna förespråkare inom de egna leden. Under alla omständigheter har dess ställning och anseende inom samhället blivit grundmurat. Det skall också villigt medgivas, att den väl motsvarat de förväntningar och det förtroende, som visats den.

Den svenska folkskolan befinner sig f. n. i ett samtidigt stor-
slaget och kritiskt utvecklingsskede, vilket kan förändra grunden för hela vårt bildningsväsende. Nyss har riksdagen beslutat att införa en 7-årig folkskola i vårt land. På sina håll arbetar man redan med en 8-årig, och om 9-årig folkskola talas det nu som om ett icke alltför avlägset mål. Enligt ett referat nyligen från Sveriges småskolläraryrkesförbunds uttalande om skolutredningens betänkanden heter det: »Folkskolans utbyggande med ett åttonde

och ett framtida nionde skolår kommer att skapa andra förutsättningar för folkskolans möjligheter att utgöra en grundskola för vidareutbildning av högre slag. En nioårig folkskola bör också kunna meddela en allmän medborgerlig bildning av ungefär samma omfattning som den nuvarande realskolan.» Vi skola återkomma till småskolläraryrinnornas skolprogram och tillåta oss att i detta sammanhang påpeka, att samhället förr eller senare nog måste fatta ståndpunkt till frågan om barnens ledning och fostran även före den egentliga skolåldern, d. v. s. barn i 4 à 5—7 års ålder. Ju mera de moderna hemmens möjligheter beskäras att ta vård om barnen i dessa år, ju angelägnare blir det för samhället att här träda emellan. Mångenstädes finnas privata eller halvkommunala barntädgårdar. Det allmänna kan säkerligen icke mycket längre undandraga sig att här träda till och hjälpa på ett helt annat sätt än hittills.

Därigenom att folkskolan på antytt sätt kommer att växa till i både botten och toppen, uppstår här nya problemlägen, som djupt berör de hävdvunna organisationsformerna. Ledamoten i 1940 års skolutredning Karin Cardell säger i ett särskilt yttrande i dess betänkande nr 2 (sid. 305): »Den nuvarande anordningen med 2-årig småskola, efter vilken barnen allmänt överförs till ny lärare, kan icke betraktas som ändamålsenlig ens ur den nuvarande 7-åriga folkskolans synpunkt. Utbygges folkskolan med ett åttonde skolår, vilket skulle i hög grad stärka dess ställning som allmän medborgarskola, synes en omprövning av frågan om lågstadiets omfattning i ännu högre grad påkallad. Kursfördelningen enligt gällande undervisningsplan kan i och för sig också väl motivera en utsträckning av lågstadiet.» Ehuru det icke direkt ut säges torde man väl få tolka fröken Cardells yttrande så, att hon anser det nuvarande lärarbytet efter de två första skolåren omotiverat. I själva verket har väl icke heller anförts ett enda sakligt skäl för denna tidiga omfördelning av folkskoleklasserna. Tradition eller slentrian har här låst fast ett system, som är varken pedagogiskt eller psykologiskt motiverat.

I ännu högre grad har den s. k. anknytningsfrågan, d. v. s. övergångstiden till högre skola från folkskola — från folkskolans synpunkt bör det väl i stället heta undervisningens differentiering — råkat in i ett dödläge, där varje fruktbar diskussion numera synes utesluten. Det ser ut, som om parollen här en gång för alla har blivit given av dåvarande ecklesiastikministern Värner Rydén, när han angav direktiven för 1919 års skolkommis-

sion. Därvid uppställdes som första grundläggande princip, att »skolväsendet i dess helhet skulle i organisatoriskt hänseende utgöra en sammanhängande enhet med folkskolan som grund, på vilken övriga läroanstalter, organiskt förbundna med varandra, bygga». Mera konkret uttryckt betyder detta den gamla botten-skoletankens förverkligande (numer säger man grundskola). Den innebär — eller innebar —, att *alla* barn skulle gå igenom *hela* folkskolan, innan de gåvos tillfälle till något annat slags utbildning. Medan folkskolan nu ytterligare växer i höjden, har man på folkskollärarehåll preciserat kravet på grundskola att omfatta sammanlagt sex år, d. v. s. att barnen skulle undervisas först två år av en småskollärlarinna och sedan fyra år av en folkskollärare, innan de få tillträde till annan skolform. Den ståndpunkten håller man orubbligt fast vid. Det kan här icke bli tal om att ingå på de olika argument, som anförts och ständigt anföras för denna ståndpunkt. Det skall blott konstateras, att botten-skoletanken i sin gamla skepnad måst övergivas, när folkskolan kommit att omfatta mer än sex år. Man har icke vågat ta på sitt ansvar att ytterligare år efter år uppskjuta övergång till annan utbildning genom att hålla eleverna kvar i den grundläggande skolan mer än 6 år.

De svenska läroverkens historia är tre gånger så lång som folkskolans. År 1623 inrättades det första gymnasiet i Västerås. I övriga stiftsstäder tillkommo efter hand andra läroverk. De ha från början vuxit upp och organiserats som självständiga inrättningar, som småningom funnit sin egen form. Till en början växte också folkskolan fram utan att man förutsatte något organiskt samband med den högre skolan. Det dröjde ända till 1894, innan riksdagen beslöt, att inträdesfordringarna till första klass av rikets allmänna läroverk skulle ansluta sig till de föreskrivna kurserna i folkskolans tre lägsta klasser. Den anknytning, som då lagfästes och som kan anses vara naturlig, har emellertid blivit läroverkens öde under den senaste mansåldern. Ty i samma mån som folkskolan vuxit sig stark och fordrat ökat utrymme och längre tid för sin gärning, ha läroverken måst inskränka sin utbildningstid. Fram till 1928 hade vi 6-åriga realskolor och 4-åriga gymnasier. De ersattes då av dels 5-åriga dels 4-åriga realskolor och 4-årigt eller 3-årigt gymnasium med klar favorisering från statsmakternas sida av typen 4-årig realskola + 3-årigt gymnasium framför den 5-åriga realskolan och det

4-åriga gymnasiet. Det senaste på skolreformens program är ju som bekant ett förslag att i erforderlig utsträckning försöka med 3-årig realskola, varpå väl skall följa 3-årigt gymnasium, f. ö. det enda förslag varom hela skolutredningen hittills kunnat enas. Detta innebär, att folkskolan övertar den undervisning, som hittills meddelats i realskolans lägre klasser. Det kommer alltså att medföra, att man nedskär realskolan till $\frac{1}{2}$ (3 år mot tidigare 6) och gymnasiet med $\frac{1}{4}$ (3 år mot tidigare 4). Dock vill man antagligen bibehålla samma krav i examen och synes icke vara böjd att sänka bildningsmålet, vilket ju också i och för sig skulle vara mycket betänkligt. I stället för att barnen skola tillbringa sin utbildningstid i läroverkens klasser, anser man det ur olika synpunkter mera önskvärt, att de få stanna kvar i folkskolan. Ju mer denna utvecklas i olika avseende, ju snävare menar man sig kunna bestämma läroverkens omfattning. Det är emellertid uppenbart, att ett sådant förfaringssätt i det långa loppet måste leda till den högre skolans förfång, så länge arbetsmetoder och bildningsmål icke sammanfalla för de båda skoltyperna. Läroverken ha här blivit utsatta för en verklig press, vars verkningar icke komma att utebli.

Den direkta följden av en konsekvent genomförd sexårig grundskola blir ju studietidens förlängning med 1 år för abiturienterna i såväl real- som studentexamen i jämförelse med dem som nu gå genom den 5-åriga realskolan. Visserligen har man på olika sätt och från olika utgångspunkter sökt bagatellisera detta faktum, men det kvarstår dock alltså som ett matematiskt faktum, att $4 + 5 + 3 = 12$ och att $6 + 4 + 3 = 13$. Denna talserie verkar visserligen besvärande på sina håll, men den är ofrånkomlig. Skall folkskolan par tout behålla eleverna i 6 år synes man icke på annat sätt än medelst rena nödfallsutvägar kunna komma ifrån en förlängd studietid, ty som sådana måste man beteckna förslaget att »hoppa över» en klass och förmodligen kommer också försöket med en 3-årig realskola att visa sig svårt att praktiskt genomföra.

Samtidigt som man genom organisatoriska åtgärder förlänger skoltiden, kräver man allt bestämdare från arbetsgivarehåll och särskilt från de högsta utbildningsanstalterna, högskolor och institut av olika slag samt universiteten, att få mottaga studenterna 2—3 år tidigare än vad nu är fallet. Detta har med skärpa framförts av skolutredningens hygieniske expert docenten Urban Hjärne, som i ett särskilt yttrande (Bilaga I, sid. 28) säger:

»Gymnasiets avslutning bör för manliga elever komma så tidigt, att eleverna kunna ha 2—3 års eget arbete, egna studier före värnpliktstiden. Den nu till allt högre åldrar framflyttade studentexamen skapar arbetsolust under skoltiden, drar med sig avsevärd försening i elevernas påbörjande av sin yrkesutbildning och yrkesutövning och utövar en ur familjebildandets synpunkt icke önskvärd försening.» Sammanfattningsvis preciserar doc. Hjärne sitt yrkande sålunda (samma sid.): »Gymnasiets avslutande bör ske i 17—18-årsåldern.» Statistiken säger oss, att medelåldern för eleverna vid studentexamen sakta stigit för varje år en längre tid och att den f. n. enligt statistisk årsbok är 20,2 år. (Inom parentes kan tilläggas, att denna högre medelålder icke synes föra med sig större mognad eller djupare insikter, ty från universitet och högskolor höjes allt som oftast klagomål över studenternas bristande omdöme och allmänbildning samt alltför snäva språkkunskaper.)

De krav, som från olika håll ställas på läroverken, hota nästan att alldeles förkväva dem. Å ena sidan fordrar grundskolan att få behålla eleverna till dess de nått 13—14-årsåldern. Å andra sidan vilja högskolorna och universiteten ta hand om studenter i 17—18-årsåldern — och då böra de därtill helst vara bättre rustade än nu att tillgodogöra sig högskolestudierna. Huru läroverken skola kunna gå i land med den dubbla uppgiften att på förkortad tid ge fördjupad kunskap, är en gåta och orimlighet. Man nödgas nog tillämpa samma bondefilosofi, som konstaterade, att ägaren lyckats vänja sin häst av med att äta och säkert skulle ha lyckats få honom att sluta upp också med att dricka — om hästen icke en vacker dag lagt sig till att dö.

När man om den allmänna folkskolebildningen sagt att den icke är tillfredsställande, har man — som det förefaller med all rätt — svarat: »Giv oss bättre arbetsförhållanden och ställ mera tid till vårt förfogande, så skall också resultatet bli bättre.» I många fall har man också beaktat en sådan invändning och visat sig beredd att vidtaga lämpliga åtgärder för att stärka folkskolan. Redan tanken på att också läroverken skulle kunna komma med en liknande begäran förefaller vara utesluten. I varje fall har jag mig icke bekant, om den någonsin på allvar framförts, än mindre förefaller det sannolikt, att den på ansvarigt håll skulle bli mottagen med förståelse. Man torde väl eljest kunna utgå från att om realskolan eller gymnasiet, eventuellt båda, bleve utvidgade med ännu ett år, skulle det leda till en fördjupad och

bättre utbildning inom den högre skolan. Men som sagt, redan tanken härpå förefaller utopisk. Skall man å andra sidan såväl tillgodose folkskolans krav att få behålla eleverna i minst 6 år som följa docent Hjärnes förslag att sänka åldern vid studentexamens avläggande med 2—3 år, får bilden av bondens häst en nästan skrämmande aktualitet för de svenska läroverken. Ohållbar blir till sist den politiken, som på en gång vill försämra de yttre betingelserna för ett framgångsrikt arbete och samtidigt upprätthålla de gamla fordringarna på examensresultat. Detta leder till en förkrympning och förträngning av läroverkens »livsrum», som hotar att spränga dem inifrån. Man kan icke förgripa sig på själva livsbetingelserna och ändå kräva fullgod frukt. Vill man bibehålla den högre skolans karaktär av en examensskola, måste man också tilldela den tillräcklig tid, om den utan hets skall förbereda eleverna till examen. F. ö. gäller problemet icke bara tiden. Även i andra avseenden ha, som snart skall visas, betingelserna för ett framgångsrikt arbete inom den högre skolan väsentligt försämrats. De stora klasserna ha nästan fullständigt omintetgjort möjligheterna till en individuell handledning av eleverna i en ålder, då de äro i särskilt stort behov härav.

Det är naturligtvis en ytterst vanskelig sak att försöka att åstadkomma en fördelning av den sammanlagda studietiden, så att varje skolform blir rättvist tillgodosedd. I skolutredningens betänkanden ha dock framkommit så många värdefulla uppslag, att det icke längre borde vara otänkbart att dra upp vissa riktlinjer för Sveriges framtida skolväsende.

Kravet på en tvåårig allmän småbarns- eller lekskola kan förmodligen icke längre hållas tillbaka i åtminstone tättbebyggda samhällen. Den egentliga skolundervisningen bör enligt psykologerna ta sin början vid en intelligensålder, som är sju år, vilket icke alltid sammanfaller med den fysiska 7-årsåldern. Systemet med en särskild 2-årig s. k. småskola med lärarbyte i 9-årsåldern förefaller omotiverad (jfr ovan fröken Cardells yttrande). I stället bör undervisningen få fortgå ostörd inför samma lärare och i samma klass i 4 år.

Vid 11-årsåldern synas barnen vara mogna för en mera genomgripande uppdelning i olika grupper och klasser med hänsyn till anlag och begåvning. 1940 års skolutredning har infordrat yttrande av landets professorer i pedagogik och psykologi om undervisningens lämpliga differentiering. De äro eniga om att 11-

årsåldern är en lämplig tid för undervisningens differentiering. Professor J. Landquist säger t. ex. (bil. 2 till skolutredningens betänkanden, sid. 72): »Av det sagda framgår att barnet blir i högre grad skolmoget först vid 10—11-årsåldern, då intelligensen börjar frigöra sig från sin bundenhet vid de åskådliga intrycken och blir mogen för abstrakt verksamhet. 11-åringen är skolmogen för alla den nuvarande realskolans ämnen.» Han säger f. ö. också (sid. 71 samma bil.): »Jag har mig icke bekant någon psykolog, som hävdade lämpligheten av en sex- eller åttaårig bottenskola.» Erfarenheterna från andra kulturländer, såsom England, Danmark, Frankrike, Schweiz o. s. v., peka i samma riktning. Vilka skäl som eljest kunna anföras för övergång till differentierad undervisning senare än efter nuvarande fjärde skolåret, så talar dock den pedagogiska erfarenheten för just denna ålder som lämpligast.

Huruvida den differentierade undervisningens början vid 11-årsåldern skall leda icke blott till klassernas upplösning utan även till barnens överflyttande till skilda skollokaler, blir närmast en lämplighetsfråga, som här icke skall vidröras. Lika litet kunna vi här gå in på frågan om den förändrade lärareutbildningen, som en omläggning av skolväsendet måste medföra. Huvudsaken är att själva grundlinjerna bli klart uppdragna och att yttre och inre förutsättningar för skolarbetet bli klart angivna. Skolorna äro dock till för barnens och det uppväxande släktets skull och icke för lärarna eller mer eller mindre framgångsrika skolpolitiker. Det är en kortsynt politik att vända intresset mot den yttre organisationen men försumma de nödiga inre förutsättningarna för ett lyckligt och framgångsrikt skolarbete.

För att belysa läroverkens ställning i samhället och betingelserna för deras arbete måste ytterligare några uppgifter tillfogas. Den allmänna tendensen i utvecklingen är ju fullt klar: folkskolan skjuter i höjden och bereder sig att i mångt och mycket övertaga realskolans uppgifter i samhället, under det att läroverken pressas samman allt mer och mer. De senares utveckling ligger på ett helt annat plan: antalet elever, som söka sig till läroverken, ökas i snabb takt för varje år. Antalet närvarande lärjungar vid statens allmänna läroverk har under de sista 40 åren stigit från 19,400 till 55,100, d. v. s. tredubblats. Under samma tid har antalet lärjungar, som avlagt godkänd studentexamen, ungefär fyradubblats. De utgjorde 1943 4,242. Lärarnas antal har under de sista 40 åren visserligen också ökat men icke med samma

procent. De ha föga mer än fördubblats. Detta betyder med andra ord att varje lärare får arbeta med ett allt större antal elever eller att klassavdelningarna bli mer och mer välbesatta. Den som är det ringaste förtrogen med skolarbete vet, att resultatet blir sämre i större klasser än små, därför att den individuella behandlingen blir mycket otillfredsställande, när antalet elever blir för stort.

Det kan vara av intresse att något närmare granska betingelserna för det inre arbetet i de båda skolformerna folkskola och läroverk. Härvid tar jag till utgångspunkt uppgifterna i statistisk årsbok och jämför antalet tjänstgörande ämneslärare med antalet lärjungar under respektive år. För folkskolans vidkommande finna vi då, att i början av århundradet kom det på varje lärare 45 à 46 elever. 20 år senare hade detta orimliga förhållande reducerats till 27 à 28. I början av 1930-talet hade var folkskol-lärare att svara för mellan 23 och 24 elever, 1941, det sista året för vilket fullständiga uppgifter stå att få i min källa, uppgår siffran till 20 ¹/₂. På 40 år har alltså inom folkskolan elevantalet per lärare reducerats till mindre än hälften. Detta måste givetvis medföra allt större effektivitet i undervisningen. De yttre förhållandena ha i detta avseende som i så många andra varit gynnsamma för folkskolans målsmän.

Om vi göra en liknande beräkning för läroverkens del, skola vi finna, att också på detta område utvecklingen går i rakt motsatt riktning. För 40 år sedan hade varje läroverklärare i medeltal 17 à 18 elever att samtidigt undervisa i sina respektive ämnen. Under 1920-talet uppgick antalet till 20. För 1941, som också här är sista året med fullständiga uppgifter, överstiger antalet 21. Det vill alltså säga, att i läroverkens klassrum sitta numera i genomsnitt flera elever än i folkskolans. Om man då betänker, att läroverkens elever äro genomgående äldre än folkskolans samt att undervisningen är mycket mera krävande med de äldre eleverna, förstår man under vilka pressande förhållanden läroverklärarna arbeta. Deras tjänstgöringsåligganden har också successivt blivit höjda och deras fritid i någon mån reducerad. Åtgärder, som lett till detta resultat, kallas på myndigheternas språk »rationalisering» eller med andra ord sparsamhet. Den har givetvis också gått ut över folkskolorna. Där har den huvudsakligen syftat till att in-draga en hel del mindre skolor, som besöktes blott av ett fåtal barn. Trots detta har dock, som vi sett, utvecklingen där gått i rätt riktning mot mindre klassavdelningar. I läroverkens stora

klassavdelningar ha vi alldeles säkert en av de förnämsta orsakerna till att arbetsresultatet icke blir tillfredsställande, så att många kuggningar och kvarsittning förekommer. Den sorts »rationalisering», som praktiserats beträffande läroverken är raka motsatsen till förnuftig. På alla andra områden, där man har med människor att göra, t. ex. fattig-, sjuk- och fångvården — det gäller ju f. ö. också folkskolan, såsom den föregående utredningen ger vid handen — tycks man vara på det klara med att man för att nå tillfredsställande resultat måste ägna människorna en individuell behandling. Blott i läroverken tycks man inbilla sig att det skall gå för sig att samla stora skaror, som skola behandlas i klump och ändå få en effektiv utbildning.

Ofta äro de krav, som framföras på den högre skolan, av den art, att de omöjligt kunna förenas. Samtidigt som man vill spara pengar genom att bl. a. göra klassavdelningarna stora, vill man ha en mera individuell behandling av lärjungarna. Kravet på större kunskapseffekt hos eleverna går parallellt med bestämmelser om läxfrihet i långt större utsträckning än tidigare. Man betonar starkt karaktärsfostran och kravet på bättre hållning och renare livsföring hos eleverna, men på samma gång vill man göra dem fria från alla hämmande band och auktoritetstro. Många av dessa krav slå i verkligheten ihjäl varandra inbördes.

Medan man allt bestämdare kräver reformer inom skolans värld, ökar för varje år antalet av dem, som avlägga examen. År 1900 representerade antalet studenter 1 % av årskullen i den svenska befolkningsstocken. Nu har den vuxit till 4 %. Den nu arbetande skolutredningen säger om gymnasietts uppgift bl. a.: »Gymnasiet måste ge dem, som i främsta rummet äro kallade att uppehålla och förkovra det svenska kulturarvet, kunskap om detta arv och förståelse för dess höga och förpliktande värde.» Skola studenterna representera det bärande kulturskiktet i samhället, måste man också tillse, att de få tillfälle att där göra sin insats. Faran för uppkomsten av ett studentproletariat är emellertid uppenbar. Det vore också den bästa tänkbara jämsningskällan för missnöje. När myndigheterna snart nog komma att fatta beslut om olika skolformers »livsrum», är det angeläget, att de också bestämma gymnasietts omfattning och det antal studenter, som vårt land ur kulturell, nationalekonomisk och annan synpunkt kan anses behöva.